

Dr Janusz Giersz

Polskie Towarzystwo Numizmatyczne

Oddział w Warszawie

PIECZĘCIE – NIEDOCENIANA I NIE DO KOŃCA ZNANA DZIAŁALNOŚĆ MENNICY WARSZAWSKIEJ¹

Tłok pieczętny – obiekt kolekcjonerski i badawczy

Tytuł artykułu może wydać się prowokacyjny, ale jeśli przejrzymy dostępną literaturę na temat sfragistyki polskiej, czy też historii samej Mennicy (od momentu jej powstania do dnia dzisiejszego), to okazuje się, że tematyce wytwarzania pieczęci przez Mennicę, poświęcano i nadal poświęca się stosunkowo mało miejsca w porównaniu np. z produkcją monet, czy też medali.

Kategoria pieczęci odnosi się do dwóch pojęć; po pierwsze określa się tak odcisk wykonany tłokiem na różnego typu dokumentach; po drugie używa się tego pojęcia do określenia samego tłoka pieczętnego (typariusza), który to istnieje zazwyczaj w pojedynczym egzemplarzu i służy do wykonania wspomnianych wcześniej odcisków. Rola pieczęci jako samego przedmiotu użytkowego wydaje się nieco niedoceniana; według Z. Piecha *funkcja tłoka nie ograniczała się wyłącznie do roli praktycznej, duże znaczenia miała również jego funkcja jako znaku władzy. W tym wypadku ważne stają się jego znamiona zewnętrzne – materia, z którego go wykonano oraz forma (rozmiar, kształt), gdyż mogły one służyć manifestacji pozycji właściciela tłoka*².

W Polsce sfragistyka (nauka pomocnicza historii zajmująca się badaniem pieczęci) była głównie nakierowana na odciski pieczęci (między innymi słynna kolekcja odcisków pieczęci prof. M. Gumowskiego); same zaś tłoki pieczętne nie cieszyły się specjalnym zainteresowaniem badaczy. Według Z. Piecha jest wiele powodów takiego stanu rzeczy, ale jednym z głównych czynników braku szerszego zainteresowania tłokami był brak programu badawczego ukazującego korzyści płynące z eksploracji tego obszaru historii kultury materialnej Polski³.

Dla miłośników pieczęci (tłoków pieczętnych) powyższe stwierdzenie jest zaskakujące, ale widocznie miało jakieś swoje naukowo-badawcze uzasadnienie, nie do końca zrozumiałe dla kolekcjonerów tych przedmiotów. Dlatego należy tylko przyklasnąć stwierdzeniu, że *Tłokom pieczętnym należy w badaniach przywrócić ich pierwotną funkcję ideową*⁴ (tj. funkcję znaków władzy, wiarygodności, nienaruszalności/poufności).

Zachowane pieczęcie są także swoistymi „posłańcami” przeszłości, które dostarczają nam wiedzy o konkretnych instytucjach, a także samych ludziach związanych z minionymi organizacjami społecznymi, politycznymi i ekonomicznymi. Różne

¹ Nazwa Mennicy na przestrzeni jej dziejów ulegała zmianie. W latach 1766–1867 była to Mennica Warszawska, w latach 1924–1994 Mennica Państwowa, w latach 1994–2005 Mennica Państwowa S.A., od roku 2005 Mennica Polska S.A.

² Piech 2009, s. 9.

³ Piech 2009, s. 10.

⁴ Piech 2009, s. 9.

zawirowania historyczne i gospodarcze, a przede wszystkim zasady niszczenia już nieaktualnych pieczęci sprawiły, że do naszych czasów nie pozostało znowu tak wiele tych ciekawych przedmiotów świadczących o naszej historii i naszych przodkach.

Na element przypadkowości eksponatów w zbiorach sfragistycznych zwraca także uwagę M. Hasing – *...tłoki pieczętne przechowywane przeważnie w znaczniejszych zespołach archiwalno-bibliotecznych i muzealnych, stanowią w przeważającej większości relikty raczej przypadkowe. Świadome ich niszczenie po śmierci właścicieli, przetapianie dla kruszcu, częściowe, a niekiedy całkowite ich przerabianie dla potrzeb nowego właściciela, tłumaczą dostatecznie szczupły stan relikwów tego rodzaju*⁵.

Ocalenie od zniszczenia i zapomnienia tych nielicznych, które przetrwały do naszych czasów powinno być więc naszym zadaniem; tym bardziej, że jest to zadanie niezwykle ciekawe, poruszające wyobraźnię i wymagające zdolności niemal detektywistycznych.

Najciekawszą częścią tłoka jest jego podstawa z wrytym (wyciśniętym) negatywowo obrazem i napisem. Ważnym elementem jest także kształt tłoka, jego trzon lub uchwyt oraz napisy i znaki (zazwyczaj wytwórcy) znajdujące się na rewersie, krawędzi lub trzonie. O jakości tłoka decyduje także materiał, z jakiego został wykonany. Materiał, z którego wykonywano w przeszłości tłoki to srebro, złoto, kryształ górski, kamienie szlachetne, mosiądz, stal. Obecnie wykonywane są przede wszystkim z mosiądzu.

Pieczęcie wykonywane w Mennicy w XIX wieku

Pierwszy dostępny artykuł na temat pieczęci wytwarzanych przez Mennicę w XIX wieku opublikował S. K. Kuczyński⁶. Na kolejny trzeba było czekać aż 48 lat⁷. W publikacji u S. K. Kuczyńskiego można znaleźć stwierdzenie, że w związku z tym, iż 7 grudnia 1824 roku weszła w życie ustawa, na mocy której Mennica Warszawska stała się jedynym wykonawcą pieczęci urzędowych to *...oglądając dzisiaj zachowane tłoki pieczętne urzędów i instytucji Królestwa Polskiego z okresu po 1824 r., bez obawy omyłki ustalić możemy, że wykonane zostały one w medalierni Mennicy Warszawskiej*⁸.

Ze względu na brak znanych i potwierdzonych wzorów mennicznych oraz brak sygnowania pieczęci przez Mennicę w tamtym okresie, powstaje pytanie: jak poszczególne tłoki identyfikować z punktu widzenia daty ich powstania?

W przypadku odcisków pieczętnych na dokumentach jest to zadanie stosunkowo proste, bo przeważnie jest na nich data ich powstania (podpisu) i zazwyczaj użyta pieczęć jest zgodna z aktualnymi wymogami sfragistyki.

Natomiast w przypadku tłoków pieczętnych z tamtego okresu, identyfikacja daty ich powstania, a tym samym wykonania, możliwa jest tylko poprzez przeprowadzenie dokładnej analizy porównawczej. Pierwszym kryterium jest obraz napieczętny – w naszym przypadku kształt orła carskiego oraz treść i zawartość napisów (legandy), drugim zaś sam sposób ich wykonania.

Dysponując kolekcją rozmaitych tłoków pieczętnych używanych przez urzędy państwowe i instytucje w tamtym okresie, możemy je ze sobą porównać i na tej podstawie

⁵ Gumowski, Haisig, Mikucki 1960, s. 125.

⁶ Kuczyński 1967.

⁷ Giersz 2015, s. 42–46.

⁸ Kuczyński 1967, s. 342.

określić podobieństwa i różnice oraz charakterystyczne ich cechy (np. biorąc pod uwagę jakość wykonania, powtarzalność obrazu napieczętnego oraz rodzaj liter w napisach).

Jeśli stwierdzimy, że obraz napieczętny oraz napis odpowiadają zasadom sfragistyki przyjętym w danym okresie oraz charakteryzują się wysoką jakością wykonania, spójnym wzornictwem i liternictwem, to pozwoli nam to na jednoznaczne przypisanie wykonania danego tłoka Mennicy Warszawskiej; można bowiem uznać, zgadzając się w pełni z K. Dorczem, że *Tłoki wytwarzane seryjnie w mennicy cechowały wysoką jakość, znormalizowane wymiary i jednolite wyobrażenia*⁹.

Wykonywanie pieczęci urzędowych do 1824 roku, zarówno w Księstwie Warszawskim, jak i Królestwie Polskim, zlecano prywatnym grawerom (rytownikom) i pieczętarzom. Brak formalnych regulacji w tym zakresie stwarzał duże możliwości nadużyć i fałszerstw. Dodatkowo, jak zauważa K. Dorcz, *...wskutek braku klarownych dyspozycji władz centralnych [pieczęcie] charakteryzowały się nieustabilizowaną formą napisów i różnorodnymi stylizacjami godła*. Brak wzorca i co za tym idzie – duże zróżnicowanie elementów pieczęci nie były jedynym problemem – *Niektóre pieczęcie ukazują zupełnie amatorski poziom wykonania, co może wiązać się z oszczędnościami czynionymi przez zleceńodawców*¹⁰.

Pierwszą próbę uregulowania tego problemu podjęto w Księstwie Warszawskim w 1811 roku, przygotowując odpowiedni wniosek, w którym między innymi proponowano, aby wszystkie pieczęcie były wykonywane przez pieczętarza rządowego¹¹. Wniosek ten jednak nie został zrealizowany.

Wobec narastającego zjawiska fałszowania pieczęci urzędowych, kolejną, tym razem skuteczną próbę regulacji wytwarzania tłoków pieczętnych podjęto w Królestwie Polskim. 8 kwietnia 1824 roku Komisja Rządowa Wojny Królestwa Polskiego przedstawiła Namiestnikowi Królestwa formalny wniosek o ustanowieniu pieczętarzy przysięgłych. Projekt Komisji został zatwierdzony przez Namiestnika, który 16 kwietnia 1824 roku zwrócił się do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji (KRSWiP) o ustalenie zasad wytwarzania i określenie liczby wykonawców pieczęci urzędowych.

21 kwietnia 1824 roku KRSWiP wydała reskrypt w sprawie powołania w miastach pieczętarzy przysięgłych¹². Ustalono stałą liczbę pieczętarzy przysięgłych – w stolicy dwóch¹³, a w każdym mieście wojewódzkim po jednym¹⁴. Ograniczenie wykonawstwa pieczęci urzędowych do stosunkowo małej grupy pieczętarzy i grawerów wywołało duże niezadowolenie w środowisku; świadczą o tym liczne odwołania do KRSWiP grawerów i pieczętarzy, którzy nie zostali dopuszczeni do wykonywania pieczęci i których ostrzegano, że w przypadku niezastosowania się do decyzji władz zostaną uznani za fałszerzy i ukarani.

Wydaje się, że przyjęte rozwiązanie, tj. powołanie pieczętarzy przysięgłych, nie przyniosło oczekiwanych efektów zarówno po stronie ograniczenia nadużyć, jak i jakości wykonania pieczęci, bo już w sierpniu 1824 roku Minister Komisji Rządowej Przychodów

⁹ Dorcz 2003, s. 72.

¹⁰ Dorcz 2003, s. 72.

¹¹ Kuczyński 1966, s. 26.

¹² Kuczyński 1966, s. 27.

¹³ W Warszawie wyznaczono Samuela Müncheimera i Mojżesza Dawidsohna Steinschneidera, za Kuczyński 1966, s. 27.

¹⁴ W Lublinie wyznaczono Hersza Raubergera, w Radomiu Fiszela Silberspitz, w Siedlcach Izaaka Szafirsteina, w Płocku Jana Szantza, w Kielcach Lewka Merca (Meryn), za Kuczyński 1966, s. 27.

i Skarbu – książe Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki – zgłosił Namiestnikowi Królestwa projekt powierzenia Mennicy Warszawskiej produkcji wszelkich pieczęci urzędowych. W trakcie dyskusji nad projektem uznano, że *najskuteczniejszym i jedynym (...) środkiem do zapobieżenia, a przynajmniej łatwiejszego dochodzenia fałszerstw w pieczęciach i stemplach rządowych [będzie] zupełne wzbronienie tych robót wszystkim pieczętarzom, a oddanie ich wyłącznie Mennicy*¹⁵.

7 grudnia 1824 roku Rada Administracyjna Królestwa Polskiego przyjęła ustawę, która ustanowiła monopol dla Mennicy na wykonawstwo pieczęci. Zgodnie z tą ustawą *Wszelkie pieczęcie i stemple Rządowe tylko w Mennicy Królestwa Polskiego odtąd wyrabiane być mają* (art. 1). W ustawie zamieszczono także zapis mówiący o tym, że *Żaden z pieczętarzy nie może podejmować się wyrobu pieczęci i stempli Rządowych oraz Pieczętarz uważający się robić pieczęci i stemple Rządowe jako fałszerz do sądu po kary odsyłanym będzie i wolność trudnienia się tym rzemiosłem utraci* (art. 2)¹⁶.

Według cennika dla Mennicy z tamtego okresu wyróżniono cztery kategorie pieczęci w zależności od ich wielkości i pobierano za nie odpowiednio od 6 złp (pieczęcie najmniejsze bez herbu, napisowe, z trąbką pocztową lub literą „M” (Mikołaj I) lub 8 złp za pieczęcie średnie, o średnicy 1 cala, z herbem państwa, do 15 złp za pieczęcie większe, o średnicy 1½ cala. Cena czwartej kategorii pieczęci, tzw. „bardzo wielkich” używanych do patentów nominacyjnych, miała charakter umowny¹⁷.

Kolejne regulacje w zakresie pieczęci, dotyczące ich produkcji przyjęto w latach 1837 i 1860.

Postanowienie wydane w 1837 roku, w imieniu Mikołaja I, podtrzymywało obowiązek wykonywania pieczęci w Mennicy Warszawskiej oraz porządkowało zasady dotyczące wielkości, formy, sposobu zamawiania oraz ceny pieczęci. Pieczęcie urzędowe zostały podzielone na trzy klasy różniące się wielkością tj. 1 6/8 cala, 1 5/8 cala i 1 cal. Klasa 1 przysługiwała władzom naczelnym rządowym, klasa 2 władzom centralnym podległym komisjom rządowym, w tym rządowi gubernialnym, a klasa 3 przeznaczona była dla władz i urzędników regionalnych (gubernialnych). Herb Królestwa miał być umieszczany na wszystkich pieczęciach urzędowych, natomiast napis „Królestwo Polskie” miał być używany tylko na pieczęciach władz naczelnych rządowych, centralnych i rządów gubernialnych. Ceny zostały określone w zależności od wielkości i rodzaju napisu i tak dla pieczęci klasy 1-szej w dwóch językach cena wynosiła 40 złp, a w jednym języku 20 złp, dla klasy 2-giej – 15 złp, a dla klasy 3-ciej – 8 złp¹⁸.

Regulacje w zakresie pieczęci z początku 1860 roku zostały wydane w imieniu Aleksandra II i wiązały się przede wszystkim z wprowadzeniem w 1858 roku nowego wzoru godła Królestwa Polskiego. Dodatkowo zmiany dotyczyły także wielkości pieczęci oraz opłat, które miały być uiszczane w rublach. I tak pieczęcie klasy 1-szej miały średnice 1 65/100 cala rosyjskiego, klasy 2-giej – 1 3/10 cala rosyjskiego, a klasy 3-ciej – 1 cal rosyjski (cal rosyjski = 2,54 cm). Opłata za pieczęcie klasy 1-szej w dwóch językach wynosiła 6 rubli w srebrze (rbs), a w jednym języku 3 rbs 75 kopiejek. Wykonanie

¹⁵ Protokoły Rady Administracyjnej KP, t.12, f. 339, Archiwum Główne Akt Dawnych, za Kuczyński 1966, s. 28.

¹⁶ Dz. Praw 1825, s. 66–68.

¹⁷ Dorecz 2003, s. 72.

¹⁸ Dz. Praw 1838, s. 218–226.

pieczęci klasy 2-giej w dwóch językach kosztowało 3 rbs 75 kop. a w jednym 2 rbs 25 kop. Koszt wykonania pieczęci klasy 3-ciej ustalono na 1 rbs 50 kop. Wprowadzano także podział pieczęci na zwyczajne, używane do poświadczenia dokumentów i korespondencyjne, służące do pieczętowania korespondencji. W postanowieniu z 1860 roku kolejny raz potwierdzono wyłączność Mennicy Warszawskiej na produkcję pieczęci urzędowych¹⁹.

Il. 1. Wzór godła Królestwa Polskiego z roku 1858 (ze zbioru prywatnego)

Przyznanie Mennicy monopolu na wytwarzanie pieczęci przynosiło jej konkretne korzyści ekonomiczne. Ze względu na rozliczne zmiany treści legendy i obrazu napieczętowanego (spowodowane m.in. przekształceniami organizacji administracyjnej państwa, zmianami wyglądu godła Imperium Rosyjskiego, rozmieszczeniem napisów), konieczna była bardzo częsta wymiana pieczęci urzędowych. Według S. K. Kuczyńskiego wykaz pieczęci wykonanych w 1838 r. dla władz i urzędów samej tylko Guberni Podlaskiej wymienia łącznie 974 stemple (487 do tuzsu i tyleż do laku); a dla Guberni Krakowskiej 1622 pieczęcie (811 do tuzsu i tyleż do laku); koszty wykonania wynosiły w pierwszym wypadku 7.792 złp, a w drugim zaś 12.976 złp. Dla władz i urzędów Guberni Sandomierskiej wykonano w 1838/1839 r. 1544 stemple za 12.352 złp²⁰.

O ile dla Mennicy był to „złoty interes”, o tyle dla zleceniodawców (urzędów i instytucji) wysokość ustalonej ceny za wykonanie pieczęci była poważnym problemem.

¹⁹ Dz. Praw 1860, s. 118–125.

²⁰ Kuczyński 1967, s. 342.

Jak pisze K. Dorcz *Konsekwentnie odrzucano wnioski kierowane przez administrację o zezwolenie dla grawerów, m.in. wniosek Komisji Województwa Płockiego chcącej powierzyć Janowi Szantzowi wyrób pieczęci korespondencyjnych. Komisja ta podniosła finansowy aspekt pieczęci z mennicy, znacznie droższych od wykonywanych przez pieczętarzy, np. Jan Szantz i Salomon Müncheimer za pieczęć wójtowską pobierali 6 złotych, natomiast mennica 27 kwietnia 1825 r. zażądała 9 złotych. Poza tym mennica pobierała opłatę za przesyłkę w wysokości 5 złotych i 29 groszy²¹, co przy zamówieniu dwóch tłoków pieczętnych dawało kwotę 23 złotych i 29 groszy. Pisała zatem, Komisja w Płocku do KRSWiP, iż wójtów, pełniących swe obowiązki nieodpłatnie, na taki wydatek nie stać: Korzec żyta po zł 3 sprzedając, musieli by po korcy 4 na jedną pieczęć spieniężyć...²².*

Sporządzając kalendarium²³ najważniejszych zmian legend i obrazów napieczętnych na tłokach używanych w Królestwie Polskim, można zauważyć, że Mennica w okresie 1824–1867 miała praktycznie – jak byśmy dzisiaj powiedzieli – pełny portfel zamówień.

- W latach 1815–1842 na pieczęciach urzędowych obraz napieczętny – zgodnie z obowiązującymi przepisami – przedstawiał godło Królestwa Polskiego, tj. orła dwugłowego w koronie cesarskiej, trzymającego w szponach berło, miecz i jabłko, a na piersi owalną tarczę herbową z orłem polskim w koronie na tle płaszcza (namiotu) herbowego (królewskiego) zwieńczonego koroną.
- Powyższy obraz napieczętny ulegał modyfikacjom w 1832 roku – zmianie uległ kształt piór i ogon orła oraz lokalizacja korony cesarskiej (na pieczęciach sprzed wybuchu powstania listopadowego korona była najczęściej lokowana pomiędzy głowami orła imperium rosyjskiego, natomiast po 1831 roku zazwyczaj wyraźnie ponad tymi głowami, przy czym finalny kształt obrazu napieczętnego zależał od umiejętności konkretnego rytownika).
- W 1842 roku zmiany dotyczyły przede wszystkim położenia orła polskiego na rosyjskim orle; został usunięty płaszcz herbowy, a tarcza herbowa z Orłem Białym została ułożona bezpośrednio na piersi orła imperium rosyjskiego; ograniczono także insygnia władzy, trzymane w szponach orła, do jabłka i berła (zrezygnowano z miecza).
- W 1858 roku zmiany wynikały z modyfikacji godła Imperium Rosyjskiego, wprowadzonego w 1857 roku ukazem Aleksandra II. Charakterystycznym elementem nowego orła carskiego było upierzenie skrzydeł i ogona oraz układ wstęg korony carskiej. Pióra na skrzydłach były dwójakiego rodzaju – jedne duże i stosunkowo szerokie z charakterystyczną naturalną fakturą i drugie mniejsze (węższe), wypełniające przestrzeń pomiędzy dużymi. Ogon orła był rozłożysty (rozciągnięty w poziomie), a pióra były wywinięte w dół i do środka. W centralnej części ogona pióra ułożone zostały w kształcie rombu. Wstęgi korony cesarskiej miały końce najczęściej wywinięte do góry. Wprowadzono trzy typy nowego godła Imperium Rosyjskiego, tj. wielkie, średnie i małe. Nowy kształt orła został wykorzystany w godle Królestwa – w połączeniu z tarczą z Orłem Białym (il. 1).

²¹ Komisja Rządowa 27.06.1825 zakazała pobierania Mennicy opłaty za przesyłkę, za Dorcz 2003, s. 72.

²² Dorcz 2003, s. 72.

²³ Przy sporządzaniu kalendarium zmian legend i obrazów napieczętnych oparto się na pracy Adamczewski 2010.

Kolejnym elementem, zmuszającym urzędy do zamawiania nowych pieczęci, były zmiany administracyjne w Królestwie oraz zmiany przepisów w zakresie sfragistyki; i tak do najważniejszych z nich należy zaliczyć:

- w 1837 roku zlikwidowanie województw i wprowadzenie w ich miejsce guberni; w roku tym zdecydowano także, że w legendzie nazwę państwa (Królestwo Polskie) mogą używać władze naczelne rządowe, centralne i władze gubernialne (w początkowym okresie istnienia Królestwa nazwę państwa można spotkać w legendzie władz miejskich, a nawet gminnych urzędników); w roku tym wprowadzono dodatkowo podział pieczęci na trzy klasy różniące się między sobą wielkością (patrz szerzej powyżej);
- w 1842 roku utworzenie magistratów oraz zamianę obwodów na powiaty (ujazdy) co spowodowało modyfikację części legendy dotyczącej określenia położenia administracyjnego dysponenta pieczęci;
- w 1844 roku zmiany organizacyjne i terytorialne na szczeblu guberni; z dotychczasowych 8 guberni utworzono 5 (radomską, lubelską, podlaską, płocką i augustowską);
- w 1864 roku wprowadzanie do sfragistyki Królestwa Polskiego pieczęci gminnych.

Il. 2. Wzornik pieczęci (wzór 1858) dla Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu (ze zbioru prywatnego)

Przykładowe wzory pieczęci określone dla Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu przedstawia ilustracja 2. Przy czym rozmiary odcisków przedstawiane jako wzory różnią się od tych zapisanych w dekrete carskim. Pieczęcie największe, zgodnie z tym co zostało przytoczone powyżej, powinny mieć średnicę 42 mm (1 i 65/100 cala rosyjskiego x 24,5 mm) a mają około 45 mm, natomiast małe pieczęcie, które powinny mieć średnicę 1 cala (24,5 mm) mają około 20–22 mm. Jedynie zgodne z regulacjami są odciski pieczęć średnich, których średnica wynosi 33 mm.

Monopol (z małymi wyjątkami) Mennicy Warszawskiej na wyrób pieczęci trwał do 1867 roku – tj. do jej likwidacji przez władze carskie (oficjalne zamknięcie Mennicy Warszawskiej nastąpiło z dniem 1 stycznia 1868 roku). W konsekwencji tego unieważniono obowiązujący przepis, na mocy którego Mennica mogła wykonywać tylko pieczęcie urzędowe i zezwolono ponownie na ich wykonywanie prywatnym grawerom²⁴. Po zamknięciu Mennicy pieczęcie dla urzędów wykonywał Wydział Medalierski przy Probierni Głównej Warszawskiej²⁵ oraz prywatni grawerzy (pieczętarze). Wydaje się, że szczególnie aktywnym pod koniec XIX wieku (ze względu na ilość tłoków urzędniczych, która pozostała do naszych czasów) był pieczętarz warszawski Zygmunt Weinkrantz (sygnował swoje tłoki na rancie: *Z. Weinkrantz lub Z. Weinkrantz Varsovie*).

Przegląd tłoków pieczętnych (w lustrzanym odbiciu) rozpoczniemy od tłoków, które mogły być używane na początku okresu przyznania Mennicy wyłączności na wytwarzanie pieczęci, ale wydaje się, że na pewno nie zostały tam wykonane. Dużym ułatwieniem byłyby ich odciski na datowanych dokumentach, ale z braku takiej pomocy musimy oprzeć się na wyglądzie orła, treści legendy (napisu) oraz jakości i estetyce wykonania. Pomocne w identyfikacji okresu użytkowania, a tym samym potencjalnych wykonawców, mogą być także reprodukowane odciski podobnych pieczęci z opisem dokumentu (w tym jego datowaniem), z którego pochodzą.

Il. 3. Typariusz (wkłęstorty) –
Urzędnik stanu cywilnego gminy Miedziera
(śr. 30,5 mm, wys. 4,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 4. Odcisk pieczęci Burmistrza (?)
miasta Łęczycy (śr. 33 mm).
Źródło: Kuczyński 1985, s. 83

Na ilustracji 3 znajduje się pieczęć „Urzędnika stanu cywilnego gminy Miedziera”. Wydaje się, że wykonanie tej pieczęci nie powinno być przypisane Mennicy; przemawia za tym duże podobieństwo jej z pieczęcią z ilustracji 4, która jest znana

²⁴ Terlecki 1970, s. 159.

²⁵ Kuczyński 1993, s. 286.

z odcisków w tuszu na dokumentach z lat 1812–1823²⁶, czyli przed wejściem w życie ustawy, na mocy której Mennica Warszawska staje się jedynym wykonawcą pieczęci urzędowych.

Kolejny typariusz z początku XIX wieku (il. 5) jest podobny ze względu na kształt orła do tłoka pieczętnego z ilustracji 3, co świadczy o zbliżonym okresie jego powstania. Dodatkowo należy zwrócić uwagę na niezbyt dobrą jakość jego wykonania, co także świadczy o tym, że został wykonany przez prywatnego, lokalnego pieczętarza.

Il. 5. Typariusz (wypukłoryty) –
Urzędnik stanu cywilnego parafii Stara Rawa,
obwód rawski, woj. mazowieckie
(śr. 34,5 mm, wys. 4,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 6. Typariusz (wkłęsłoryty) –
Augustyn Sulikowski, Jeometra Przysięgły –
Królestwo Polskie
(śr. 30 mm, wys. 3 mm). Fot. Janusz Giersz

Stempel na ilustracji 6 jest też wykonany przez prywatnego grawera o czym świadczy jakość obrazu napieczętnego i także liternictwo napisu potwierdza wykonawstwo inne, niż mennicze.

W przeciwieństwie do opisanych wyżej pieczęci, te, które zamieszczone są na ilustracjach 7–10 nie wzbudzają raczej podejrzeń i zostały wykonane przez Mennicę Warszawską. Wskazuje na to odpowiedni wizerunek i kształt godła Królestwa (wzór obowiązujący do 1842 roku), jakość i estetyka samych typariuszy oraz ich powtarzalność. Ze względu na treść legend, w przypadku poniższych stempli można precyzyjnie określić okres ich używania. Na trzech pierwszych tłokach pojawia się nazwa województwa, co oznacza, że były używane do 1837 roku – to jest do czasu likwidacji województw i zastąpienia ich guberniami. W pieczęci rejenta (il. 10) pojawia się nazwa powiatu, przy czym nie oznacza to, że pieczęć była używana po 1842 roku, tj. po likwidacji obwodów i przywróceniu powiatów; powiaty jako jednostki pomocnicze istniały bowiem także przed 1842 rokiem – jako okręgi sądowe i wyborcze (było ich 77)²⁷, a rejenci byli przypisani do określonych okręgów sądowych.

²⁶ Kuczyński 1985, s. 83.

²⁷ Kukulski 2005, s. 39.

Il. 7. Typariusz (wkłęsłoryty) –
Urzędnik stanu cywilnego parafii Bytów, obwód
kujawski, woj. mazowieckie
(śr. 41 mm, wys. 4,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 8. Typariusz (wkłęsłoryty) –
Urzędnik stanu cywilnego gminy mojeszowej
Gostynin, obwód gostyniński, woj. mazowieckie
(śr. 39,5 mm, wys. 5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 9. Typariusz (wkłęsłoryty) –
Urzędnik stanu cywilnego gminy Łask,
obwód Sieradz, woj. kaliskie
(śr. 39 mm, wys. 5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 10. Typariusz (wkłęsłoryty) –
Faustyn Leśniewski, rejent kancelarii pow.
brzeskiego, Królestwo Polskie
(śr. 39 mm, wys. 4 mm). Fot. Janusz Giersz

Pieczęcią z godłem Królestwa według wzoru z 1842 roku, której wykonawstwo można także przypisać z dużą pewnością Mennicy Warszawskiej, jest typariusz Urzędu Skarbowego z Guberni Radomskiej (il. 11). Wynikało to z pozycji Urzędu Skarbowego w systemie administracyjnym Królestwa, a tym samym zgodnie z obowiązującymi przepisami jego pieczęcie musiały być wyrabiane w Mennicy. O miejscu wytworzenia tłoka świadczyć może także jakość jego wykonania.

Il. 11. Typariusz (wkłęsłoryty) – Urząd Skarbowy, Włodowice,
gubernia radomska (śr. 25 mm, wys. 9 mm). Fot. Janusz Giersz

Kolejne pieczęcie, których wykonanie z całą pewnością można przypisać Mennicy Warszawskiej, widoczne są na ilustracjach 12 i 13 (wzór godła Królestwa z roku 1858). Wynika to, podobnie jak w przypadku wyżej przedstawionych tłoków, z faktu wysokiej jakości wykonania oraz dodatkowo także z pozycji dysponenta pieczęci (pomocnik naczelnika powiatu), który miał obowiązek zamawiać pieczęcie wyłącznie w Mennicy. Odnosnie typariusza widocznego na ilustracji 13, to znanych jest też kilka takich typów tłoków, co świadczy o powtarzalności ich wykonywania. Należy zwrócić uwagę, że na typariuszu na ilustracji 12 wstęgi korony cesarskiej mają końce wywinięte do dołu, czyli inaczej niż na wzorze (patrz il. 1).

Il. 12. Typariusz (wkłęsłoryty) –
Pomocnik naczelnika powiatu wieluńskiego
(śr. 28 mm, wys. 7 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 13. Typariusz (wypukłoryty) –
Urzędnik stanu cywilnego parafii rzymsko-lacińskiej,
Wartkowie, powiat kaliski
(śr. 26 mm, wys. 9,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Prezentując działalność Mennicy Warszawskiej w XIX wieku w zakresie produkcji pieczęci, należy jeszcze wspomnieć o dwóch ważnych wydarzeniach politycznych, tj. powstaniu listopadowym w 1830–1831 roku i powstaniu styczniowym w 1863–1864 roku, w których to okresach pieczęć urzędowa odgrywała, obok swojej podstawowej funkcji, szczególną i wyjątkową rolę – symbolu ciągłości i niezłomności Polski. Stosunkowo szybko godło Królestwa w formie dwugłowego Orła Rosyjskiego z Orłem Polskim na piersiach zostawało zastępowane odpowiednio Orłem Polskim lub kombinacją Orła Polskiego z Pogonią Litewską i dodatkowo w powstaniu styczniowym z Michałem Archaniołem. Pieczęcie z okresu powstania listopadowego dla władz centralnych i różnych urzędów stołecznych, według S. K. Kuczyńskiego²⁸ były wykonane w Mennicy, natomiast dla urzędów regionalnych przez prywatnych pieczętarzy.

Dysponentem pieczęci z okresu powstania listopadowego, przedstawionej na ilustracji 14, był wójt i prawdopodobnie, zgodnie z opinią S. K. Kuczyńskiego, została ona wykonana przez jakiegoś lokalnego grawera.

Podobnie, według W. Terleckiego²⁹, mogła wyglądać sytuacja w czasie powstania styczniowego. Przypuszcza on, że pieczęcie części władz i instytucji Rządu Narodowego były wytworem pieczętarzy z Mennicy. Dodatkowo pieczęcie w tamtym okresie były też wykonywane przez grawerów, m.in. z Krakowa, Lwowa, Wilna, Poznania a nawet Paryża.

²⁸ Kuczyński 1967, s. 343.

²⁹ Terlecki 1970, s. 158.

Il. 14. Typariusz (wkłęsłoryty) – Wójt gminy Rożenek w województwie sandomierskim w obwodzie opoczyńskim (śr. 34 mm, wys. 3 mm). Fot. Janusz Giersz

Wydaje się, że obowiązek zlecania wykonywania pieczęci urzędowych w Mennicy pod koniec jej funkcjonowania nie był lub nie mógł być bezwzględnie przestrzegany; wynikało to ze stopniowego ograniczania jej działalności po upadku powstania styczniowego. Dobrym dowodem na to mogą być tłoki pieczętnie przedstawione na ilustracjach 15 i 16 – są to typariusze urzędnika stanu cywilnego wyznania niechrześcijańskiego okręgu Lututowa. Pieczęcie te powinny być zrobione w Mennicy, jednak wyraźnie różnią się od tych z ilustracji 12 i 13 (widać to jeśli porównamy ze sobą obie pieczęcie wkłęsłoryte i obie wypukłoryte). Różnice są szczególnie uderzające w przypadku obrazu napieczętnego, który we wszystkich porównywanych pieczęciach przedstawia orła carskiego według wzoru z roku 1858. Dodatkowo warto jeszcze zwrócić uwagę na fakt, że Lututów w tamtym okresie należał do powiatu wieluńskiego, którego pieczęć zastępcy naczelnika przedstawia ilustracja 12.

Il. 15. Typariusz (wkłęsłoryty) – Urzędnik stanu cywilnego wyznania niechrześcijańskiego okręgu Lututowa (śr. 35 mm, wys. 9,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 16. Typariusz (wypukłoryty) – Urzędnik stanu cywilnego wyznania niechrześcijańskiego okręgu Lututowa (śr. 34 mm, wys. 10,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Powyższy przykład może potwierdzać postawioną powyżej tezę, że obowiązek zamawiania pieczęci w Mennicy pod koniec jej funkcjonowania nie zawsze był przestrzegany. Warto jeszcze zauważyć, że odcisk podobnego orła carskiego, jak na pieczęci z ilustracji 16, widnieje na odcisku pieczęci magistratu miasta Łodzi z 1867 roku³⁰. Może to być kolejne potwierdzenie przypuszczeń, że już w 1867 roku, mimo oficjalnego

³⁰ <http://baedekerlodz.blogspot.com/2012/06/herby-i-pieczecie-miasta-odzi.html>

zaprzerstania działalności od 1 stycznia 1868 roku, Mennica ograniczyła swoją działalność także w zakresie pieczęci urzędowych (nie przyjmowała zleceń na nowe pieczęcie).

Kolejnym przykładem na to, że należy zachować dużą ostrożność w przypisywaniu Mennicy Warszawskiej wykonania wszystkich pieczęci powstałych w omawianym okresie, jest także tłok pieczętny Urzędu Lekarskiego Zarządu Guberni Płockiej – widoczny na ilustracji 17. Obraz napieczętny jest w tym przypadku wyraźnie gorszej jakości w porównaniu z innymi analizowanymi powyżej i w związku z tym, zdaniem autora, wykonanie tego tłoku nie powinno być przypisane Mennicy.

Il. 17. Typariusz (wkłęslorty) – Urząd Lekarski Zarządu Guberni Płockiej – do przesylęk (śr. 32 mm, wys. 7 mm). Fot. Janusz Giersz

Drewniane uchwyty do pieczęci, używane w tamtym okresie, nie były wystandardyzowane i ich kształt był różny, w zależności od partii pieczęci i okresu ich powstania (il. 18).

Il. 18. Przykłady uchwytów do tłoków pieczętnych wykonywanych w Mennicy w XIX wieku. Fot. Janusz Giersz

Pieczerce wykonywane w Mennicy w XX wieku – okres II RP

Przed omówieniem działalności Mennicy w zakresie wyrobu pieczęci w II RP warto poświęcić parę słów sfragistyce polskiej w okresie 1916–1918.

Dnia 5 listopada 1916 roku, w wyniku wspólnej proklamacji cesarza niemieckiego oraz cesarza Austrii i króla Węgier, powstał całkowicie podporządkowany tym władcom byt państwowy – Królestwo Polskie (tzw. regencyjne). Powstało ono z ziem Królestwa Polskiego (kongresowego) okupowanego przez państwa centralne. Okres ten był

ważny z punktu widzenia walki o niepodległość oraz odradzania się i kształtowania świadomości narodowej. Jednym z istotnych symboli tożsamości narodowej był jak zawsze Orzeł Biały, który stał się także godłem powstałego w 1916 roku Królestwa Polskiego. Wzór tego orła nie był sformalizowany i jak zauważa M. Adamczewski³¹ – w sfragistyce tego okresu wykorzystywano Orły Białe w różnej stylizacji, przy czym dominowały dwa wzory: tzw. Orzeł Królewsko-Polski (odwołanie do nazw urzędów utworzonych pod okupacją niemiecką) i Orzeł Kazimierzowski (wzór orła z czasów Kazimierza Wielkiego).

Orzeł Królewsko-Polski był wykorzystywany na pieczęci Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego i na różnych jej dokumentach (Dziennikach Urzędowych). Pojawiał się też na pieczęciach innych instytucji (il. 19) oraz urzędów i można przyjąć, że stał się godłem państwowym.

Il. 19. Typariusz (wkłęsłoryty) – Polskie Koleje Państwowe, Dyrekcja Krakowska (śr. 35,5 mm, wys. 4,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 20. Typariusz (wkłęsłoryty) – Izba Skarbowa w Krakowie, Odział Kontroli Skarbowej w Jordanowie (śr. 31 mm, wys. 7,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Chęć używania pieczęci z polską symboliką³² (orzeł, napisy polskie) powodowała, że były one wykonywane przez różnych prywatnych grawerów. Jakość ich wykonania, zarówno pod względem artystycznym, jak i technicznym, mogła niekiedy pozostawiać wiele do życzenia (por. il. 20, 21 i 22).

Il. 21. Typariusz (wypukłoryty) – Sołtys wsi Piaski, gm. Dobrzyków, pow. gostyński (śr. 33 mm, wys. 7 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 22. Typariusz (wypukłoryty) – Sołtys wsi Mroga Dolna, starostwa brzezińskiego (śr. 36 mm, wys. 6 mm). Fot. Janusz Giersz

³¹ Adamczewski 2010, s. 217.

³² Patrz szerzej Giersz 2019 (w druku).

Po uzyskaniu niepodległości w II RP, pierwszym aktem prawnym, regulującym sprawy godła i barwy (w tym pieczęci), była ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 roku *O godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej*³³, która wprowadzała wzór Orła Białego, używanego także w pieczęciach urzędowych (il. 23).

Pieczenie prezentowane na ilustracjach 23 i 24 pochodzą z tego okresu; są prawdopodobnie wykonane przez prywatnych grawerów, jednak ze względu na wysoki poziom artystyczny, szczególnie w przypadku pieczęci na ilustracji 23 nie można wykluczyć, że została ona wykonana w Mennicy po 1924 roku.

Il. 23. Typariusz (do tuszu) –
Inspektor Szkolny w Radzynie
(śr. 47,5 mm, wys. 8,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 24. Typariusz (do laku) –
Mierniczy przysięgły Wiktor Gotz
(śr. 39 mm, wys. 7 mm). Fot. Janusz Giersz

Jakościowa zmiana w sfragistyce urzędniczej okresu międzywojennego nastąpiła w 1927 roku w związku z rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z 13 grudnia 1927 roku (z mocą ustawy) *O godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach*³⁴. Rozporządzenie to określało nowy obowiązujący wzór godła państwowego oraz ustalało między innymi nowe zasady regulujące wygląd pieczęci państwowych (urzędowych). Dnia 20 czerwca 1928 roku wydano rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej *O pieczęciach urzędowych*³⁵.

Oba rozporządzenia wprowadzały klasyfikację pieczęci na określone grupy, dla których zdefiniowano wielkość i kształt pieczęci przysługujących określonym władzom i urzędom państwowym. Zostały też określone zasady układu napisów napieczonych i stosowania skrótów. Urzędy państwowe utrzymały okrągły kształt pieczęci, instytucje samorządowe otrzymały pieczęcie owalne.

Rozporządzenie z 13 grudnia 1927 roku wprowadzało ponownie wyłączność Mennicy Państwowej w zakresie produkcji pieczęci dla władz i urzędów, która została uchylona rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej³⁶ z 24 listopada 1930 roku. Wprowadzało ono także dwuletni okres przejściowy na wymianę pieczęci niezgodnych

³³ Dz. U. 1919, poz. 416.

³⁴ Dz. U. 1927, poz. 980.

³⁵ Dz. U. 1928, poz. 593.

³⁶ Dz. U. 1930, poz. 629.

z rozporządzeniami, który wydłużono³⁷ w 1930 roku do 1 kwietnia 1933 roku. Zapisano w nim również nakaz zwrotu wszystkich starych tłoków pieczętnych do Mennicy zaraz po uzyskaniu nowych pieczęci. Ekspertyzy pieczęci państwowych miały być wykonywane przez Mennicę bezpłatnie.

Tłoki pieczętne w dwudziestoleciu międzywojennym były już w Mennicy wykonywane w sposób zmechanizowany. W pierwszym etapie powstawał obraz napieczętny bez napisu (tj. sam rysunek godła państwowego); był on wybijany stemplem w przygotowanym mosiężnym walcu. W drugim etapie maszyna grawerska wycinała na tłoku otok i miejsce dla liter napisu. W przypadku pieczęci tuszowych w kolejnym etapie obróbki ręcznie już wycinano na tłoku litery tworzące napis napieczętny. Natomiast w przypadku pieczęci do laku napis powstawał przez wbijanie w tłok liter puncami. Odcisk każdej pieczęci (posiadającej indywidualny numer) umieszczano na specjalnych arkuszach archiwalnych, co umożliwiało szybką ich identyfikację³⁸.

Il. 25. Typariusz (wkłęsłoryty) – Ochrona Skarbowa 457, z charakterystycznym uchwytem (śr. 30 mm, wys. 6 mm). Fot. Janusz Giersz

Jak wynika ze sprawozdania Mennicy z działalności w okresie 1930–1934³⁹ *Prace Mennicy związane z organizacją działu pieczętarskiego napotykały początkowo dość znaczne trudności, wynikające z jednej strony z nierównomiernego napływu z urzędów zamówień na pieczęcie, z drugiej zaś strony z braku na razie personelu odpowiednio wyspecjalizowanego w pieczętarstwie*⁴⁰.

Tempo wymiany pieczęci i wyzwania, jakie się z tym wiązały, obrazują dane dotyczące ilości wykonanych tłoków przez Mennicę. W pierwszym roku reformy pieczęci – tj. 1927/1928 wykonano 255 pieczęci, w kolejnym roku (1928/1929) liczba ta wzrosła do 1190 sztuk, aby w trzecim roku (koniec dwuletniego okresu przejściowego) osiągnąć poziom 11 491 sztuk⁴¹. Swoje roczne maksimum w wyrobie pieczęci Mennica osiągnęła w roku 1930/1931 produkując 12 512 tłoków pieczętnych⁴². W okresie od wprowadzenia reformy do 1934 roku Mennica łącznie wyprodukowała 43 100 pieczęci⁴³.

³⁷ Dz. U. 1930 poz. 629.

³⁸ Terlecki 1970, s. 177.

³⁹ Mennica Państwowa 1935.

⁴⁰ Mennica Państwowa 1935, s. 16.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Mennica Państwowa 1935, s. 17.

Tłoki wykonywane w Mennicy były sygnowane jej znakiem, tj. małym orłem wraz napisem w dwóch rzędach *MENNICA PAŃSTWOWA* i herbem Kościusza. Na rewersie znajdował się numer pieczęci, a na boku tłoka numer wykonawcy (gawera). Przykładowe tłoki pieczętnie wykonywane w Mennicy Państwowej do 1939 roku oraz sposób ich sygnowania i identyfikacji przedstawiają ilustracje 25–30.

Il. 26. Typariusz (wypukłoryty) – Komenda Policji Państwowej M. Łodzi (śr. 36 mm, wys. 13,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 27. Typariusz (wypukłoryty) – Publiczna Szkoła Doksztalceniowa Zawodowa Nr. 13 w Krakowie (śr. 35/28 mm, wys. 10,5 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 28. Typariusz (wkłęsłoryty) – Ekspozytura Urzędu Skarbowego w Wojniczu (śr. 30 mm, wys. 14 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 29. Typariusz (wkłęsłoryty) – Zakład Ubezpieczeń Społecznych, oddział w Krakowie (ośmiokąt 30/24 mm, wys. 10,0 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 30. Sygnatura Mennicy Państwowej, przykładowy indywidualny numer wybijany na rewersie tłoka oraz numer gawera na boku typariusza. Fot. Janusz Giersz

Uchwyty montowane do pieczęci w II RP były drewniane i wystandaryzowane (il. 31).

Il. 31. Wzór trzonka montowany do pieczęci wytwarzanych przez Mennicę w II RP. Fot. Janusz Giersz

Pieczęcie wykonywane w Mennicy w XX wieku – okres okupacji (1939–1945)

We wrześniu 1939 roku Mennica podzieliła los większości urzędów i instytucji warszawskich. Zniszczenia związane z bombardowaniami oraz obroną Warszawy spowodowały, że swoją działalność po odbudowie ze zniszczeń pod zarządem niemieckim Mennica wznowiła w pierwszej połowie 1940 roku. Jako pierwsza, w dniu 1.04.1940 roku rozpoczęła pracę grawernia, a następnie medalieria, która wykonywała pieczęcie metalowe, w tym ze znakiem swastyki dla powstających w Generalnej Guberni władz i urzędów⁴⁴.

Przynajmniej część typariuszy przypominała swoim wyglądem i wielkością tłoki wykonywane przez Mennicę do 1939 roku, były one też sygnowane znakiem Mennicy i posiadały swój indywidualny numer, a w obrazie napieczonym nie było motywu swastyki (il. 32).

Il. 32. Typariusz (wkłęsłoryty) – Biuro Pocztowne Zduny (Deutsche Post Osten Postbüro Zduny über Lowitsch Distr Warschau) (śr. 30 mm, wys. 13 mm). Fot. Janusz Giersz

12 września 1944 roku na teren Mennicy Warszawskiej wkroczył oddział niemieckich saperów, którzy założyli ładunki wybuchowe, a następnie je odpalili. Budynki i podstawowe maszyny, a także urządzenia (automaty monetarne) zostały całkowicie zniszczone.

⁴⁴ Terlecki 1970, s. 195.

Pieczęcie wykonywane w Mennicy w XX wieku – okres PRL

Po zakończeniu działań wojennych stosunkowo szybko przystąpiono do odbudowy i uruchamiania produkcji w Mennicy. Działalność Mennicy bezpośrednio po wojnie, wobec braku zamówień na pieniądź metalowy, koncentrowała się przede wszystkim na wyrobie pieczęci, medali – w tym wojskowych, znaków tożsamości dla ekshumowanych zwłok itp. Obok pieczęci metalowych, rozpoczęto także wyrób pieczęci kauczukowych⁴⁵.

W pierwszych latach powojennych godła w pieczęciach wypukłorytowych (tuszowych) wykonywanych w Mennicy były wyciskane z matryc przedwojennych, a następnie modyfikowano orła, usuwając mu koronę. Pierwsze powojenne pieczęcie miały także podobną grubość tłoka jak przedwojenne, były oznakowane znakiem Kościesza, orłem w koronie i napisem *MENNICA PAŃSTWOWA*.

Na rewersie, podobnie jak na tłokach przedwojennych, znajdował się numer pieczęci, a na boku numer wykonawcy (grawera).

Il. 33. Typariusz (wypukłoryty) –
Sąd Obywatelski w Witkowie, pow. gnieźnieński
(śr. 36 mm, wys. 13 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 34. Typariusz (wypukłoryty) – Państwowy
Instytut Weterynaryjny w Puławach,
Zakład Chorób Ryb, Oddz. w Bydgoszczy
(śr. 36 mm, wys. 12 mm). Fot. Janusz Giersz

Należy zwrócić uwagę na fakt, że bezpośrednio po wojnie, w przywracanych do życia instytucjach (jeżeli nazwa instytucji nie uległa zmianie) często używane były pieczęcie wytworzone w II RP, ale ze zmodyfikowanym orłem bez korony⁴⁶. Biorąc pod uwagę niską jakość tych modyfikacji (w porównaniu do wykonania Mennicy), można przypuszczać, że usuwanie korony często mogło odbywać się we własnym zakresie, sposobem „domowym”, mocno inwazyjnym – poprzez jej odpiłowanie lub dłutowanie (patrz il. 36 – typariusz wytworzony przed 1939 rokiem).

Na tłokach widocznych na ilustracjach 33 i 34 godło także zostało zmodyfikowane poprzez usunięcie korony orła, ale w tym wypadku była to modyfikacja dokonana na pewno na etapie produkcji w Mennicy, ponieważ przed II wojną w systemie prawnym nie występowały sądy obywatelskie (wprowadzone w 1946 roku), a Państwowy Instytut Weterynarii powstał 1945 roku.

⁴⁵ Terlecki 1970, s. 209.

⁴⁶ Por. Fabiański 2015, s. 558.

Sposób i miejsce modyfikacji godła możemy określić, posilując się nie tylko jakością wykonania zmian i treścią napisu napieczętnego, ale także innymi elementami charakterystycznymi pieczęci. Tłok widoczny na ilustracji 35 należał do Publicznej Szkoły Powszechnej. Tego typu placówki powstały przed wojną i funkcjonowały do 1948 roku. Na podstawie samego napisu można by więc przyjąć, że jest to pieczęć przedwojenna, na której usunięto koronę orła po wojnie sposobem chałupniczym. Jednak, jeśli zwrócimy uwagę na średnicę gwintu do mocowania trzonka, to zobaczymy, że jednak jest to tłok wykonany po wojnie – rozmiar gwintu stosowany w PRL i użyty także w tej pieczęci wynosi około 5,5 mm, podczas gdy w pieczęciach przedwojennych był on nieco większy i wahał się w okolicach około 7,6 mm.

Il. 35. Typariusz (wypukloryty) –
Publiczna Szkoła Powszechna w Jankówku
(śr. 36 mm, wys. 12 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 36. Typariusz (wypukloryty) –
Komornik Sądu Grodzkiego w Jędrzejowie
(śr. 36 mm, wys. 13 mm). Fot. Janusz Giersz

Usuwanie korony z głowy orła na pieczęciach z tamtego okresu mogło trwać do 22 lipca 1952 roku, kiedy to uchwalono nową konstytucję, a nawet nieco dłużej; dopiero bowiem 7 grudnia 1955 roku⁴⁷ przyjęto dekret *O godle i barwach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz o pieczęciach państwowych*, który to uchylał przepisy z dnia 13 grudnia 1927 roku *O godłach i barwach państwowych oraz o znakach i pieczęciach* (Dz. U. z 1939, nr 2, poz. 8 – jednolity tekst). Tego samego dnia 1955 roku zostało przyjęte Rozporządzenie Rady Ministrów *W sprawie tablic i pieczęci urzędowych*⁴⁸, uchylające przepisy z dnia 20 czerwca 1928 roku o pieczęciach urzędowych. Rozporządzenie to przywracało wyłączność Mennicy do wytwarzania pieczęci urzędowych.

Pieczęcie o średnicy 36 mm, produkowane po 1955 roku, były wyrabiane przy pomocy nowych matryc, przedstawiających godło państwa według wzoru z 1955 roku. Inną zmianą to wysokość samego tłoka, która dla pieczęci o średnicy 36 mm zaczęła wynosić około 9–10 mm (tłoki przedwojenne i bezpośrednio po wojnie miały wysokość około 12–14 mm). Zaprzesano także sygnowanie tłoków znakiem Kościusza. Numer tłoka oraz numer wykonawcy (grawera) był wybijany w zasadzie na rewersie tłoka (il. 39 b).

Według informacji uzyskanej od emerytowanego pracownika Mennicy, byłego brygadzysty w dziale pieczęci – Jerzego Łosowskiego, pieczęcie tuszowe dla ambasad (39 mm) i pieczęcie tuszowe dla najwyższych władz PRL, w tym Rady Państwa,

⁴⁷ Dz. U. 1955, poz. 314.

⁴⁸ Dz. U. 1955, poz. 316.

Kancelarii Premiera i ministerstw (46 mm) były wykonywane z przedwojennych matryc i procedura usuwania korony trwała do końca lat 80. XX wieku, czyli do czasów powstania III RP. Potwierdzeniem tego jest pieczęć Ministra Gospodarki Materialowej i Paliwowej (il. 37), którego urząd działał w okresie 1985–1987. Fakt ten należy uznać za pewnego rodzaju sensację.

Il. 37. Typariusz (wypukłoryty) – Minister Gospodarki Materialowej i Paliwowej (2)
(śr. 46 mm, wys. 9,0 mm). Fot. Janusz Giersz

Od 1965 roku Mennica swoje wyroby zaczęła sygnować monogramem „mw”, który na pieczęciach był wybijany na rewersie tłoka (spotykane są monogramy wybijane na boku tłoka w przypadku pieczęci suchych lub małych – o średnicy 20 mm). Monogram „mw”⁴⁹ spotykany jest także na uchwytych z tworzywa sztucznego mocowanych do tłoków w okresie po 1965 roku (il. 43). Na ilustracjach 38 i 39 przedstawione są pieczęcie wykonywane przez Mennicę do 1965 roku (bez monogramu „mw”), tzw. sztancówki⁵⁰.

Il. 38. Typariusz (wypukłoryty) – Urząd Poczto-Tel. Lipnica k. Kowalewa
(śr. 36 mm, wys. 10 mm). Fot. Janusz Giersz

⁴⁹ Na uchwytych z tworzywa sztucznego spotyka się także monogram MP (Mennica Państwowa?), ale może być to błąd lub nadgorliwość producenta uchwytych ponieważ Mennica nie używała takiego monogramu.

⁵⁰ Tzw. Pieczęcie masowe, produkowane dla tego samego typu urzędów i instytucji, tj. urzędów pocztowych, szkół itp., różniących się tylko np. miejscowością, w żargonie pracowników określane były jako „sztancówki”, bo obok wyciskanego orła, wyciskany był także napis np. Urząd Pocz.-Tel., natomiast tylko nazwa miejscowości była wycinana przez grawera. Czas wykonania takiej pieczęci wynosił ok. 1,5 godz. Przy ręcznym wycinaniu całego napisu dla pieczęci jednootokowych czas ich wykonania wynosił ok. 3 godz., a dla dwuotokowych ok. 5 godz.

Il. 39. Typariusz (wkłęsłorty) – Urząd Pocztowo-Telekomunikacyjny Toruń 7
(śr. 30 mm, wys. 9 mm). Fot. Janusz Giersz

Natomiast na ilustracjach 40 i 41 przedstawione są pieczęcie wytwarzane przez Mennicę po 1965 roku, sygnowane monogramem „mw”.

Il. 40. Typariusz (wypukłorty) – Urząd Pocztowo-Telekomunikacyjny, Lubianka
(śr. 36 mm, wys. 10,4 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 41. Typariusz (wkłęsłorty) – Urząd Pocztowo-Telekomunikacyjny, Ciche k. Brodnicy
(śr. 30 mm, wys. 8,9 mm). Fot. Janusz Giersz

Według dodatkowych informacji od Jerzego Łosowskiego, pieczęcie na ilustracjach 40 i 41 były wykonane już przy pomocy maszyn redukcyjnych szwajcarskiej firmy LENHARDT. Pierwsze cztery takie maszyny zostały zakupione do Mennicy w 1966 roku. W następnych latach zostały dokupione jeszcze kolejne maszyny redukcyjne i w sumie było ich na stanie Mennicy osiem sztuk. Przy pomocy tych maszyn wykonywano pieczęcie urzędowe oraz datowniki (pocztowe, kolejowe, bankowe itp.). Zazwyczaj jedna połowa maszyn była przeznaczona do produkcji pieczęci urzędowych, a druga do datowników. W pierwszym okresie każda maszyna redukcyjna była obsługiwana przez zespół dwuosobowy (jeden pracownik odpowiedzialny za pracę maszyny, drugi za układanie

i przygotowanie szablonu pieczęci), w późniejszym czasie zespół zwiększono jeszcze o jednego pracownika, którego zadaniem było ostateczne wykończenie pieczęci (usuwanie nierówności, wyrównanie liter itp.) W ciągu jednej zmiany, przy pomocy jednej maszyny, wykonywano około 2 pieczęci/datowników, co przy początkowo 4 maszynach dawało 8 pieczęci/datowników, a przy 8 maszynach około 16 pieczęci/datowników w trakcie jednej zmiany.

W latach 60. XX wieku w Mennicy było zatrudnionych około 35 grawerów, przy czym 25 było na stałe związanych z produkcją pieczęci (8 maszyn x 3 osobowa obsługa i brygadzysta), natomiast pozostała grupa 10 grawerów była kierowana do pracy przy pieczęciach w sytuacji okresowego zwiększenia zapotrzebowania. Wśród grawerów⁵¹ duży odsetek (ok. 50%) stanowiły kobiety (np. numer 550 na tłoku z ilustracji 40 był numerem identyfikacyjnym Małgorzaty Płowicz).

Il. 42. Typariusz (do tuszu) –
Inspektor kontroli gospodarki drewnem
(śr. 20 mm, wys. 9 mm). Fot. Janusz Giersz

Il. 43. Sygnatura Mennicy na trzonku pieczęci.
Fot. Janusz Giersz

Pieczeć do odbiorców były wysyłane w kartonowych pudełkach oklejonych banderolą, na której był odcisnięty dany tłok (il. 44). Na banderoli znajdowały się jeszcze informacje dotyczące: treści tłoka, rodzaju pieczęci (średnicy pieczęci), numeru pieczęci, numeru zamówienia, wykonawcy.

Il. 44. Opakowania pieczęci
(122 x 51 x 47 mm dla „46”
i 105 x 45 x 40 mm dla „30”).
Fot. Janusz Giersz

⁵¹ Grawerzy zatrudnieni w Mennicy byli w większości absolwentami Szkoły Rzemiosł Artystycznych w Warszawie, przy ul. Sandomierskiej 12.

Mennica wytwarzała także pieczęcie suche. Na ilustracji 45 przedstawiona jest sucha pieczęć, używana w urzędach przygotowujących dowody osobiste; było nią stemplowane zdjęcie umieszczane w dowodzie. Warto zwrócić uwagę na tłok (górny), który miał charakterystyczny uskok w swojej połowie – głębokości około 1,0 mm; wcięcie to służyło temu, aby pieczęć dobrze odciskała się równocześnie na zdjęciu (które miało grubość ok. 1,0 mm) i kartce z dowodu (il. 46).

W prezentowanym na zdjęciu eksponacie zarówno tłoki (górny oraz dolny), jak i korpus, zostały wykonane w Mennicy. Na korpusie (w połowie) widnieje monogram „mw”.

Il. 45. Sucha pieczęć. Fot. Janusz Giersz

Il. 46. Typariusz do suchej pieczęci (górny) – Polska Rzeczpospolita Ludowa
(śr. 30 mm, wys. 12 mm). Fot. Janusz Giersz

Uchwyty mocowane do pieczęci w okresie bezpośrednio po II wojnie światowej miały dowolny kształt (il. 47); w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku były to uchwyty drewniane, przypominające uchwyty z okresu II RP (il. 48), potem zaczęto używać uchwytów z tworzywa sztucznego (il. 49).

Il. 47. Uchwyty zastosowane w pieczęciach w pierwszych latach po II wojnie światowej.
Fot. Janusz Giersz

Il. 48. Uchwyty stosowane w pieczęciach wytwarzanych przez Mennicę
w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. Fot. Janusz Giersz

Il. 49. Uchwyty stosowane w pieczęciach wytwarzanych przez Mennicę
w latach 70. XX w. i używanych obecnie. Fot. Janusz Giersz

Pieczenie wykonywane w Mennicy w XX/XXI wieku – okres III RP

Zasady w zakresie sfragistyki urzędniczej III RP opierają się na regulacjach prawnych przyjętych w PRL-u z odpowiednimi zmianami i modyfikacjami; główne dokumenty, które nadal regulują wygląd pieczęci to Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 roku *O godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz pieczęciach państwowych*⁵² i Rozporządzenie Rady Ministrów z 7 grudnia 1955 roku *W sprawie tablic i pieczęci urzędowych*⁵³.

Mennica pozostała nadal wyłącznym wytwórcą pieczęci urzędowych (il. 50), aczkolwiek zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów⁵⁴ z dnia 22 października 1990 roku wprowadzono możliwość wyrobu pieczęci urzędowych gmin, związków komunalnych i sejmików samorządowych, zawierających herb gminy lub województwa, przez wyspecjalizowane podmioty gospodarcze, inne niż Mennica Państwowa.

Il. 50. Przykładowe wzory pieczęci oferowanych aktualnie przez Mennicę.

Źródło: Mennica Polska S.A.

Jeżeli chodzi o wygląd, to orzeł na awersie pieczęci, które są aktualnie wytwarzane przez Mennicę, jest bardzo podobny do wzoru godła przedwojennego, natomiast oznaczenia na rewersie są takie, jakie były stosowane po 1965 roku w PRL (sygnatura mennicy – monogram „mw”).

Aktualny proces wytwarzania pieczęci w Mennicy jest w pełni skomputeryzowany i zautomatyzowany, obsługiwany jest przez jednego grawera.

Kończąc przegląd działalności Mennicy w zakresie wytwarzania pieczęci mam świadomość, że nie wszystkie zagadnienia związane z tą działalnością udało mi się przedstawić w sposób pełny i wyczerpujący. Mam nadzieję, że jest to jednak dobry przyczynek do dalszych badań i poszukiwań w tym zakresie. Wierzę, że znajdą się kolekcjonerzy, osoby zajmujące się sfragistyką, historycy czy też byli pracownicy Mennicy, którzy posiadają np. inne typy tłoków pieczętnych wytwarzanych w Mennicy, dokumentację w tym zakresie czy też swoją osobistą wiedzę i doświadczenie w ich wytwarzaniu i podzielą się ją lub ją udostępnią. Zapraszam do dyskusji i wymiany poglądów (jagier@o2.pl).

⁵² Dz. U. 2005, poz. 2000.

⁵³ Dz. U. 1955, poz. 316, wraz późniejszymi zmianami.

⁵⁴ Dz. U. 1990, poz. 436.

Bibliografia

Akty prawne

- Dz. Praw 1825, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 9, nr 37–40.
Dz. Praw 1838, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 21, nr 71–73.
Dz. Praw 1860, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 54, nr 164–165.
Dz. U. 1919, *Dziennik Ustaw*, nr 69, poz. 416.
Dz. U. 1927, *Dziennik Ustaw*, nr 115, poz. 980.
Dz. U. 1928, *Dziennik Ustaw*, nr 65, poz. 593.
Dz. U. 1930, *Dziennik Ustaw*, nr 80, poz. 629.
Dz. U. 1955, *Dziennik Ustaw*, nr 47, poz. 314, 316, 316 wraz z późniejszymi zmianami (*Dziennik Ustaw* 1970, nr 13, poz. 116, *Dziennik Ustaw* 1971, nr 13, poz. 128, *Dziennik Ustaw* 1973, nr 47, poz. 281, *Dziennik Ustaw* 1974, nr 22, poz. 132, *Dziennik Ustaw* 1990, nr 73, poz. 436, *Dziennik Ustaw* 1991, nr 33, poz. 139).
Dz. U. 1990, *Dziennik Ustaw*, nr 73, poz. 436.
Dz. U. 2005, *Dziennik Ustaw*, nr 235, poz. 2000 (Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 listopada 2005 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych).

Literatura

- Adamczewski M. 2010, *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. III, *Pieczęcie władz miejskich do 1950 roku*, Zgierz.
Dorczy K. 2003, *Pieczęcie miejskie i gminne oraz wykonawcy pieczęci w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1830 r.)*, Warszawa.
Fabiański W. 2015, *Próba klasyfikacji i nazewnictwa pieczęci używanych w kancelariach urzędów oraz instytucji polskich w XX w.*, [w:] *Dawne pieczęcie – Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa.
Giersz J. 2015, *Mennica Warszawska – wytwórca pieczęci od 190 lat*, *Mówią Wieki*, 2015, nr 2.
— 2019, *Orzeł Biały na pieczęciach urzędowych w XIX i XX w.*, *Odkrywca* (w druku).
Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. 1960, *Sfragistyka*, Warszawa.
Kuczyński S. K. 1966, *O pieczętarzach przysięgłych w Królestwie Polskim*, Warszawa.
— 1967, *Pieczęcie z Mennicy Warszawskiej*, Warszawa.
— 1985, *Pieczęcie i herby miasta Łęczycy oraz Ziemi Łęczyckiej*, Łęczycza.
— 1993, *Polskie herby ziemskie – Geneza, treść, funkcje*, Warszawa.
Kukulski J. 2005, *Sto lat Rosji w Królestwie Polskim (1815-1915)*, Piotrków Trybunalski.
Mennica Państwowa 1935, *Mennica Państwowa w Warszawie, Sprawozdanie z działalności w latach 1930-31, 1931-32, 1932-33, 1933-34*, Warszawa.
Piech Z. 2009, *Zbiory pieczęci jako przedmiot badań sfragistycznych*, [w:] *Dawne pieczęcie – Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa.
Terlecki W. 1970, *Mennica Warszawska 1765-1965*, Wrocław.

Źródła internetowe

<http://baedekerlodz.blogspot.com/2012/06/herby-i-pieczecie-miasta-odzi.html>

Słowa kluczowe: tłok pieczętny, pieczęć, sigillum, Mennica Warszawska, kolekcjonerstwo, sfragistyka

Keywords: seal, sigillum, Warsaw Mint, collecting, sigillography

Janusz Giersz, *Seals – underrated and not fully known activity of the Warsaw Mint*

It is assumed that the Warsaw Mint (Mennica Warszawska) was established on 10 February 1766. At first, its fundamental task was to mint coins. The scope of activities has expanded with time and since 1824 the Mint has also been producing, with short intervals, official seals. While the Mint's activity connected with minting coins and medals is well known and described, relatively little information on the production of seals can be found. The article attempts to present the activities of the Mint in this field from the beginning of the 19th century to the present day.

In the 19th century, in the period between 1824 and 1867, the Mint was the main manufacturer of seals in the Kingdom of Poland. However, due to the fact that the Mint did not sign seals, it is possible to identify the date of the seal and the manufacturer only through a thorough comparative analysis of the shape of the tsarist eagle, the legend (inscription) and the quality of workmanship. The article presents the characteristic elements of seals produced at that time, which are assumed to prove that a given seal was made in the Mint.

After Poland regained its independence in the 20th century, the Mint started to operate in 1924, and in 1927 it was again granted exclusive rights to produce official seals. At present, it is not difficult to identify seals from that period, because seal matrices made in the Mint were marked with its sign – a small eagle with the inscription MENNICA PAŃSTWOWA and the Kościeszka coat of arms. The reverse side included a seal number, and on the side of the matrix there was the number of a producer (an engraver).

In 1945, after the war, the Mint was rebuilt relatively quickly and the production started again. The first post-war seals had a similar matrix thickness as the pre-war ones and they were marked in a similar way. Emblems in ink seals were made from pre-war matrices and then the crown was removed from the eagle. The removal of the crown from the eagle's head on ink seals 36 mm in diameter probably lasted up to 1955.

The seals 36 mm in diameter produced after 1955 were made from new matrices with the emblem of the Polish People's Republic according to the specimen from 1955. The height of the matrix also changed – in the case of a seal 36 mm in diameter, it was 9-10 mm. The matrices were no longer signed with the Kościeszka coat of arms and the eagle with the inscription Mennica. The number of the matrix and the number of the manufacturer (engraver) were basically inscribed on its reverse.

Since 1965, the Mint has been marking its products with the ‘mw’ monogram, which was inscribed on the seals on the reverse side of the matrix, with monograms inscribed on the side of the matrix in the case of small or embossed seals.

While removing the crown from the eagle on seals 36 mm in diameter was a well-known fact, this practice regarding ink seals for embassies (39 mm) and the highest authorities of the Polish People’s Republic (46 mm), which lasted until the end of the eighties of the 20th century – to the moment when the Third Polish Republic was founded, was somewhat surprising.

Principles of the official sigillography of the Third Polish Republic are based on legal regulations adopted in the Polish People’s Republic with relevant changes. The Mint is still the sole manufacturer of seals with some exceptions. As far as the appearance of the matrix is concerned, the eagle on the obverse of the seals that are currently produced is very similar to the pre-war emblem. However, the signs on the reverse resemble those used after 1965 (the signature of the Mint – the ‘mw’ monogram).

Translated by the Author